УДК 883К - 1.091

Т. ШЕВЧЕНКО І Л. КОСТЕНКО: ТРАДИЦІЇ І НОВАТОРСТВО В ЦИКЛІ " ДАВИДОВІ ПСАЛМИ "

Хом'як Т. В., к. філол. н., доцент, Дмитренко Хом'як Т. В., к. філол. н., доцент, Дмитренко М. В., студент

Запорізький державний університет

У статті підкреслюється думка, що українські поети сприймали Біблію як художній твір, який мав і має естетичну цінність, дає можливість поліваріативного осмислення ідей, сюжетів, образів. Відзначається важливий факт: Л.Костенко, як свого часу Т.Шевченко, використала традиційну для української літератури форму - переспів біблейських Книг, зокрема Псалтиря, але внесли власний новаторський підхід до трактовки віршів Біблії, характерний і актуальний для того часу, в якому кожен творив "Давидові псалми". Доводиться, що ні Т.Шевченко, ні Л.Костенко не могли не скористатися нагодою, щоб через уже відоме, по-новому виразити свою громадянську позицію ставлення до дійсності, у якій жили і творили.

Ключові слова: Біблія, Старий Заповіт, Євангеліє, Псалтир, Давидові псалми, псалом, новаторство, традиції.

Хомяк Т.В., Дмитренко М.В. Т.ШЕВЧЕНКО И Л.КОСТЕНКО: ТРАДИЦИИ И НОВАТОРСТВО В ЦИКЛЕ „ДАВИДОВЫ ПСАЛМЫ“ / Запорожский государственный университет, Украина.

В статье подчеркивается мысль. что украинские поэты воспринимали Библию как литературное произведение, которое имело и продолжает иметь художественную ценность, дает возможность поливариативного осмысления идей, сюжетов, образов. Отмечается важный факт: Л.Костенко, как в свое время Т.Шевченко использовали традиционную для украинской литературы форму - перепев библейских Книг, в частности Псалтыря, но внесли собственный новаторский подход к трактовке стихов Библии, характерный и актуальный для того времени, в котором каждый творил "Давидовы псалмы". Доказывается, что ни Т.Шевченко, ни Л.Костенко не могли не воспользоваться возможностью, чтобы через уже известное, по-новому выразить свою гражданскую позицию и отношение к настоящему в котором жили и творили.

Ключевые слова: Библия. Старый Завет, Евангелие, Псалтырь, Давидовы псалмы, псалом, новаторство, традиции.

Homyack T.V., Dmitrenko M.V. ‘T.SHEVCHENKO AND L.KOSTENKO: TRADITIONS AND INNOVATIONS IN THE CYELE “DAVID’S PSALMS”/ Zaporizhzhya state university, Ukraine

This article about Ukrainian's poets who graspeed the Bible as a literary work which consider some ideas, subjects, images versatilety. There's an important fact - T.Shevchenko and then L.Kostenko used a narration of the Bible as a traditional form of Ukrainian literature. They've brought the new method for explanation of the Bible. This method is characteristic for the terms when both of the created their "David's Psalms".

The article fo prove that T.Shevchenko and L.Kostenko didn't miss the possibility to show their new ideas abaut the times when they lived in one's own way.

Key words: The Bible, The Old Testament, The New Testament, David's Psalms, psalm, innovation, traditions.

Творче переосмислення біблійських сюжетів, образів - одна з характерних тенденцій у розвитку світової, передусім європейської, літератури. Зокрема, це властиво й українській класичній літературі, яка є складовою частиною світового літературного процесу.

Звернення Т.Шевченка і Л.Костенко до біблійних мотивів зумовлене різними причинами. Одна з них, хоч і не основна,- це прагнення подолати цензурні перешкоди (творча історія "Псалмів Давидових"). Але найважливішим є те, що українські поети сприймали Біблію як художній твір, який має естетичну

цінність, дає можливість поліваріативного осмислення ідей, сюжетів, образів. Їх цікавив загальнолюдський смисл тих подій, колізій, які зображувалися в Біблії.

Л. Костенко, як і Т.Шевченко, використовувала біблійну форму, наповнюючи її новим змістом (цикл "Псалми Давидові"). Поет, зберігши композиційні, лексичні особливості релігійних віршів,втілював проблеми суспільного звучання: патріотизм, історія і сучасність, звертаючись і до питань загальнолюдських (добро і зло). Важливим компонентом цих художніх творів є підтекст, передусім підтекст політичний.

З Біблії відомо, що Бог сотворив людину за своїм образом і подобою, наділивши її рисами божественими - безсмертям і владою над усім живим на землі. Але боячись, щоб людина не стала, як Бог, Він заборонив їй їсти плоди із дерева пізнання добра і зла. Людина ослухалася Бога і через злощасне яблуко втратила безсмертя і райське життя, але здобула можливість мислити, переживати і відчувати. З тих часів

і почалася ця вічна велика драма життя людини між двома началами - божественим, де головною є віра, і людським, з неймовірним злетом думки, котра не завжди узгоджена з самою вірою, але своїм генієм відкриває нові можливості пізнання божественого.

Творчий і життєвий шлях двох українських поетів - Т.Шевченка і Л.Костенко повною мірою відображає цю загальнолюдську драму. Тому і не дивно, що вони у своїй творчості у різні часи відображають власне ставлення до Бога в тій чи іншій формі, однією з яких є "Давидові псалми". Звертання до Псалмів у нашій літературі давно вже стало традицією. Ще задовго до Т.Шевченка "натхненним послідовником царя Давида був видатний письменник-богослов, мандрівний учитель і філософ Григорій Сковорода."[7, 37] Не оминали цієї теми і сучасники поета - Гулак-Артемовський, М.Максимович,В.Александров.

Продовження літературних традицій у творчості кожного оригінального митця виявляється в різних аспектах: передусім у близькості, подібності тем, проблем, мотивів його творів, у характері поетики, засобів і принципів типізації. Типологічна близькість творчості Т.Шевченка і Л.Костенко, цих геніальних митців, справжніх борців, виразників загальнолюдських ідеалів, виявляється передусім у подібності принципів реалістичного відтворення життя, піднесенням, опоетизуванням і звеличенням людської правди на землі, у проголошенні гуманістичних ідей захисту людини від сил зла. Геніальні художники слова, вони обидва були представниками різних епох і відбивали у своїх творах особливості суспільного укладу життя свого народу, долю своєї країни, проте їх споріднюють передусім великі гуманістичні принципи. У вивченні і узагальненні явищ життя вони обидва йшли від розуміння людини як творця краси на землі.

Синтезуючи принципи епохи Романтизму, в яку творив Т.Шевченко, Л.Костенко у своїй літературній діяльності по-новому підійшла до образу людини, пов'язала зміст її життя з суспільним середовищем. У багатьох своїх художніх творах Т.Шевченко показав, що людина безсила, безправна не сама по собі, не внаслідок своєї вдачі, вольових якостей, характеру загалом, а внаслідок неприродних, несприятливих і важких умов життя. Саме від народу, плоть від плоті якого Кобзар був, він сприйняв таку дорогоцінну якість плідної творчості, як віра в людину, у прекрасне, віра в загальнолюдські ідеали.

Для Л.Костенко творчість класика української літератури була зразком справді гуманістичного і глибоко правдивого мистецтва. У нових умовах суспільно-політичного життя в країні вона далі розвивала шевченківську традицію: геніально ставити і вирішувати на порівняно вузькому матеріалі важливі соціально-політичні проблеми, бачити і осмислювати за особистою драмою героїв великий соціальний або історичний конфлікт.

Для розкриття теми нашої роботи важливо визначити для себе, чому саме і Т.Шевченко, і Л.Костенко звернулися до Давидових псалмів?

Левон Міріджанян в одній із своїх робіт, присвячених Псалмам Т.Шевченка, пише: "Історія цієї перлини мистецтва почалася того пам'ятного дня 1843 року, коли княжна Варвара Рєпніна подарувала Шевченкові Біблію"[6,172].На наш погляд, ця історія почалася значно раніше, а саме: за часів князя Володимира, коли Русь прийняла православіє. Із того часу, завдяки існуючій просвіті, як писав датський посол Юсто Юлій, "коли до церкви усі українці ідуть з Псалтирем у руках, тоді як московитів навіть бояре неписемні..."[4,237], молитва, пісня, яка прославляє Бога (що є дослівним перекладом з грецької слова "псалом") поступово набирає ознаки української ментальності і глибоко врізається в генотип українця. У православ'ї ставлення до Псалтиря поряд з іншими християнськими течіями - особливе. Якщо в католиків, протестантів, сектантів, Псалтир - це одна із книг Старого Заповіту, то в православних він стає на один рівень з Євангеліє, символізуючи Троїцю, зв'язок між отцем, сином і святим духом: "Псалтир після Євангеліє є та єдина книга, що на всі часи і для всіх народів, які сповідують православіє, служила і служить утіхою і радісним заспокоєнням..."[1,123] А якщо ще відзначити, що історія України - це історія боротьби південно - руського православ'я за право свого існування, то стає зрозумілою така увага з боку митців і передових представників українства до Псалтиря. Псалтир - це закамульована енергія української думки, у якій сконцентрована живительна віра в божество, як у кінцеву ціль і призначення безсмертного існування.

Ти, Господи, помагаєш
По землі ходити.
Ти радуєш мою душу
І серце врачуєш...[8,150]

Отже, для кожного, хто вважає себе українцем, Псалтир - це одкровення перед Богом, усвідомлення своєї недосконалості і загальний порив, як би піднятися над нею, крик каяття, незрівнянного по глибині і висоті своїй. Вважаючи себе дійсним патріотами свого народу і своєї віри, ні Т.Шевченко, ні Л.Костенко не могли не скористатися такою традицією в нашій літературі, щоб через уже відоме по-новому виразити свою громадянську позицію і ставлення до дійсності, у якій жили і творили.

Врятуй мою душу, Боже, благаю Тебе, нездвиженного,

душу мою, одиначку, із лап собаки скаженого.[5,217]

Щоб повніше показати новаторство в "Давидових псалмах "кожного із поетів, треба і Т.Шевченка, і Л.Костенко розглядати у контексті того часу, у якому вони жили і творили.

"Давидові псалми" Т.Шевченка з'являються у світ у 1845 році. Це час, коли по всій Європі прокотилася хвиля буржуазних революцій, яка викликала за собою поглиблення гуманізації суспільства і остаточне падіння феодалізму в передових країнах заходу. Лише в Росії все залишилося, як і було раніше, - ярмо кріпацтва пригнічувало численні народи безкрайньої імперії. Це не могло залишити байдужими людей, наділених талантом. Т.Шевченко, так і як багато інших передових людей того часу, прагнув висловити власну громадянську позицію, ставлення до покріпачення рідного народу. Але як це зробити, щоб не накликати на себе біду ? Царська охоронка вже давно шукала привід, щоб упекти поета або в Сибір, або на каторгу, - завжди бракувало доказів. От і цього разу Т.Шевченко скористався тим, що у 1844 році вперше в українській поезії за допомогою езопової мови з'являється зіставлення "Єрусалим - Україна; Вавілон - царська Росія " і використав цю традицію у своїх " Давидових псалмах ". Але на відміну від своїх попередників, завдяки новаторському підходу, розвинув цю тему значно глибше.

По-перше, українська поезія середини XIX сторіччя була в основному зорієнтована на певну читацьку аудиторію і не завжди була зрозуміла простим людям, які в більшості своїй і читати не вміли. Т.Шевченко пише свої "Псалми" простою народною мовою, використовуючи фольклор, у легкій знайомій віршованій формі, для швидкого запам'ятовування і передачі в усній формі.

Як на добрім полі
Над водою посаджене
Древо зеленіє...[8,148], -

неначе слова з народної пісні, до болю знайомої кожному українському селянинові.

По-друге, біблійські Псалми складаються з окремих віршів, кожен з яких існує самостійно і не завжди є продовженням попереднього. Для того, щоб відчути між ними зв'язок, потрібна певна уява і теоретична підготовка. Тарас Григорович написав свої Псалми кожен як повноцінну закінчену розповідь, у той же час не відхиляючись від суті біблійських віршів, що, з одного боку, -вони виступають як молитва до Бога, а з іншого - як заклик до боротьби:

Встань же, Боже, поможи нам,
Встань на ката знову.[8,149]

По-третє, як відомо з Біблії, цар Давид за час свого правління розбив усіх ворогів Ізраїля, збудував сильну і могутню державу для багатостраждального древньоєврейського народу і всіма своїми здобутками він завдячує Богові. А Псалми виступають тут як хвалебна пісня за все те, що Бог зробив для свого вибраного народу. Тобто всі події описуються в минулому часі. Т.Шевченкові "Псалми" - це звертання до Бога з благанням кращої долі в майбутньому:

Поможи нам, ізбави нас
Вражої наруги,
Поборов ти першу силу,
Побори ж і другу,..[8,148]

Отже, аналізуючи все сказане вище, приходимо до висновку, що поет, використовуючи найдоступнішу форму для простої людини - форму молитви, перетворив її в заклик до боротьби проти кріпацтва і царизму:

Окують царей неситих
В залізниє пута,
. . . . .
І осудять губителей
Судом своїм правим,..[8,151]

Народ у простій і доступній формі одержує цілком легальний маніфест і програму боротьби за свою незалежність і розбудову власної держави:

Отак братів благих своїх
Господь не забуває,
Воцариться в дому тихім,
В сім'ї тій великій,
І пошле їм добру долю
Од віка до віка.[8,150]

У "Давидових псалмах" Т.Шевченка можна помітити певну послідовність у розвитку думки від "прологу", яким тут виступає перший псалом, і аж до "епілогу", останнього 149 псалма.

У першому псалмі мовиться про долю праведних і нечестивих. Тому цей псалом можна розглядати як вступ. Хто не чинить зла, а завжди дотримується Закону Божого, той блаженний, як дерево, посаджене над водою. Грішники ж будуть відкинуті Богом. Лукаві і нечестиві, як "той попіл над водою, вітер розмахав"[8,148],їхнє становище не стійке, не міцне. Оскільки нечестиві живуть не за законами Божими, то вони не можуть встояти на суді перед Ним і не зможуть бути там, де зібрані праведники, бо лукавих і нечестивих і слід пропаде. У вірші нема точної вказівки, який суд Божий мається на увазі - чи на землі, за життя людини, чи після її смерті. Але і в тому і в іншому випадках залишається однаковий зміст - Бог нагородить лише праведних:

Діла добрих обновляться,
Діла злих загинуть.[8,148]

Наступним етапом розвитку є 12 псалом. Головний мотив твору - заклик до Господа, що залишив поета, зойк про врятування від рук ворогів, котрі глумляться над "співцем псалмів", тверде переконання, що Господня благодать спаде на нього:

Спаси мене, помолюся
Воспою знову
Твої блага чистим серцем,
Псалмом тихим, новим.[8,148]

У 43 псалмі Т.Шевченка мовиться про те, що історія українського народу багата славними перемогами над ворогами. Цими перемогами він зобов'язаний не своїй військовій доблесті, а Божому покровительству, захисту.

У 52 псалмі автор звертає увагу на те,що лукавії самі себе бояться. Лише Бог пошле "спасення" українцям.

Розіб'є неволю і поверне волю
Возрадується Ізраїль
І святий Іаков.[8,149] -

метафоричний образ України і українського народу.

Далі,53 псалом, Т.Шевченко обмежується лише молитвою Давида, у якій висловлено надію і глибоку вдячність:

Бог мені помагає,
Мене заступає [8,149]

А також любов до Всевишнього :

Помолюся Господеві
Серцем одиноким ... [8,149]

Прощення й душевну злагоду:

І на злих моїх погляну
Незлим моїм оком. [8,149]

Авторська молитва продовжується у 81 псалмі. Моління про праведний суд, про рівність: "Царі, вмрете, як і князь ваш / І ваш раб убогий / Встань же Боже, суди землю / І судей лукавих / На всім світі Твоя правда, /І воля, і слава."[8,149]

У 93 псалмі Т.Шевченко має надію на праведний суд Божий, який захистить від кривди. Бог "воздасть їм за діла їх / Кровавi, лукавi, / Погубить їх ..."[8,150] Так буде, тому що:

Господь любить свої люде.
Любить, не оставить.
Дожидає поки правда
Перед ними стане.[8,150]

І знову слова подяки:

Ти, Господи, помагаєш
По землі ходити.
Ти радуєш мою душу
І серце врачуєш...[8,150]

Думка про те, що злагода між українцями буде обдарована Богом і "Воцариться в дому тихих, /В сім'ї тій великій, /І пошле їм добру долю/ Од віка до віка"[8,150], проходить через увесь 132 псалом.

У 136 псалмі звучить пісня неволі, клятва ніколи не забувати рідної землі :

І коли тебе забуду,
Ієрусалиме,
Забвен буду, покинутий,
Рабом на чужині.[8,151]

І завершується цикл своєрідним гімном во славу Бога, який ми знаходимо у 149 псалмі.

Поет звертається до біблійних переспівів з метою своєрідної героїзації революційної боротьби. Патетика псалмів відповідала власним стилістичним шуканням Т.Шевченка. Наявність у псалмах викривальних мотивів створювала можливість осучаснення їх, а релігійна форма - можливість втілити в них думки, які суворо переслідувала церква. Порівняння оригіналу з переспівами показує, що Т.Шевченко осучаснював псалми лексикою, характерною для волелюбної поезії його доби, а також для своїх революційних творів. Так дещо абстрактна лексика, з одного боку, ховала за осудженням якогось позачасового "зла" викриття зла реального - тогочасної дійсності, а з іншого, допомагала читачеві зрозуміти революційний підтекст циклу.

Майже через півтора сторіччя, у 1989 році, з'являються у світ "Давидові псалми" Л.Костенко. Деякі дослідники творчості поетеси, зокрема Віра Сулима, стверджують "...поетеса вступила в змагання зі своїм великим попередником " [7,37].

На наш погляд, "змагання" між поетами бути не може, може бути лише естафета, коли поетеса використовує традицію, започатковану Т.Шевченком, щоб поповнити давно відомий зміст Псалмів своїми думками, позицією і поглядами по відношенню до сучасності. Виявляється, що пройшло 150 років, а проблеми для українства лишилися майже незмінними.

Може, треба обирати інший шлях до кращого життя ?Розпочати розбудову "сім'ї тії великої " в кожному з нас ? Отже, "...все обсіли хами...",тобто пора повернутися від здобутків матеріальних до глибин моральних.

"Блажен той муж, воістину блажен," - розпочинається перший псалом поетеси, повертаючи нас до віршів Нагірної проповіді Ісуса, яка і нині вважається основою Нового Заповіту.

"Блаженні чисті серцем, бо вони / Бога побачать", - говорить Ісус у 8 вірші 5 Глави Євангеліє від Матвія. Ці слова можна назвати лейтмотивом збірки "Давидові псалми" Л.Костенко, бо в них мова уже іде про боротьбу за чистоту сердець і душ, що стало дуже актуальним через тисячу років після хрещення Русі: "Боже мій, Боже мій, Боже! Душу врятуй від грабунку."

У такий спосіб поетеса"...виповідає сучасникам власний морально-етичний канон, згідно з яким людина залишається справжньою людиною лише тоді, коли зберігає людську гідність."[7,37]

Л.Костенко стверджує, що людство банкрутує, що звиродніння ідейно-духовне бере гору, а порятунок від цього один - очищення душі.

"Одплач в мені, одплач і одболи",- звертається вона до найпотаємніших струн своєї сутності, намагаючись цим, як колись Ісус своїми муками на хресті, взяти на себе всі гріхи своїх співвітчизників, які"...Вже іншу віру напитали". Введення в "Псалми" образу Бога-сина (тобто Ісуса Христа) також новаторський прийом поетеси. "Вже ділять мою одежу, уже й жеребкують шати" (саме так за Біблією вчинили римські воїни з Ісусом після його смерті). Отже, Л.Костенко стверджує, що шлях до перемоги не простий і потребує самопожертви і каяття:

Я тихо молився, Боже, тепер я кричу вже криком -
прикрий мою душу, Боже, щитом малим і великим ![5,210]

Хто знає ? Можливо, таке пристрасне моління, надіслане в небо голосом поетеси і пророка, дістало Божої милості, якою і прийшов до нас святий День незалежності.

Перший псалом Л.Костенко можна умовно поділити на три частини. У першій поетеса загально ознайомлює читачів із поняттям "блаженний муж". У цій частині вона досить часто використовує заперечну частку "не": "не піде", "не схибнеться", "не спити", "не зміняє", "не буде". Автор це робить для того, щоб показати ідеальність цього мужа, непохитність його поглядів, переконань.

Л.Костенко ототожнює його з "древом над потоком", з якого вродяться "крилаті плоди", і з тих плодів посіються сади"[3,216], тобто всі наступні покоління не будуть такими безпорадними і надто піддатливими, як були до цього.

Наступна частина є своєрідним контрастом до першої. У ній майже в кожній строфі наявні риторичні запитання, на які поетеса відразу ж дає відповідь:

А хто від правди ступить на півметра,-
душа у того сіра й напівмертва.
Не буде в ній ні сили, ні мети,

ми без'язикі корчі німоти.[5,216]

Л.Костенко використовує художнє применшення - літоту,

той хоч умре з набитим гаманцем,-
душа у нього буде горобцем,[5,216]

щоб показати разючу різницю, контраст між "блаженним" і "лукавим".

Закінчується поезія логічним висновком, який схожий на мораль у байці:

Бо так воно у Господа ведеться -
дорога ниць в землю западеться ! [5,217]

Наступний псалом - зразок медитативної лірики - молитва. Ліричний герой звертається до Бога і просить у нього допомоги, бо "Все обсіли хами". Він просить, щоб Бог вів його "шляхетними шляхами "і не оддав" цим людям на поталу". Ліричний герой побивається тим, що ці "хами" колись були його друзями:

Одплач в мені, одплач і одболи,-
вони ж моїми друзями були ! [5,217]

Псалом 22 схожий на плач, на крик змученої душі. У кожному рядку ліричний герой звертається до Бога: "Боже мій, Боже мій, Боже!"

Вірш написаний від першої особи, але чоловічої статі, на це вказують дієслова і дієприкметники в першій особі однини чоловічого роду:

Як вода, розлитий, душу мою згадали
. . . . .
Я тихо молився, Боже, тепер я кричу вже криком...-[5,217-218]

Можливо, поетеса використовує цей прийом, щоб показати безмежну "чоловічу" силу слова.

Л.Костенко звертається до образу биків ("Бики мене оточили..." [5,217]), можливо, - це ті ж самі бики, про які ще писав Степан Руданський у поезії "Гей бики". Через усю поезію проходить образ "собак скажених".

Ліричний герой не знаходить вихід із складних обставин, вірш закінчується песимістично:

весь я уже розмитий, мов чаша гіркого трунку,
Далекі слова мого крику від снів мого порятунку.[5,218]

Підводячи підсумок нашого невеличкого дослідження, хотілося відзначити такий важливий, на наш погляд, момент: Л.Костенко, як свого часу і Т.Шевченко, використала у своїй творчості традиційну для української літератури форму - переспів біблійних Книг, зокрема Псалтиря. Але як справжні генії внесли в неї свій новаторський підхід до трактовки віршів Біблії, характерний і актуальний для того часу, у якому кожен творив. На цьому фоні "Давидові псалми" Т.Шевченка виступають своєрідними канонами Старого Заповіту Біблії, де йде пошук древніми євреями (читай - українцями часів Т.Шевченка) у виснажливій боротьбі кращої долі, а сам Т.Шевченко виступає як своєрідний Мойсей, який вказує шлях до перемоги і веде за собою народ.

...Вавілоне,
Дщере окоянна !
Блаженний той, хто заплатить
За твої кайдани !
Блажен ! Блажен ! Тебе, зная,
В радості застане.
І розіб'є дітей твоїх
О холодний камень.[8,151]

У той же час "Давидові псалми" Л.Костенко виступають основними Заповітами Євангелія (Нового Заповіту). Євангеліє - це грецьке слово, яке означає - "благая вєсть".

Отже, на порозі нового тисячоліття, коли інші народи живуть у добробуті і достатку, а наш - "... посміховисько людське, було поміж народів ! "і йому так конче потрібна та блага звістка, яка б стала дороговказом у майбутньому. Але потрібен і пророк: "Немає у мене війська, немає у мене пророків "той, що поведе за собою народ. Хто він буде? Воїн чи політик, вчений, чи бізнесмен ? Оскільки битва йде за людські душі, і основна зброя - це слово, то на чолі повинен бути полум'яний глашатай правди і свободи, яким у наш час по-справжньому є сама поетеса Л.Костенко:

Не дай нам, Боже, впасти на цьому барвінку хрещатому,-
на всі свої покоління імення Твоє кричатиму ! [5,218]

ЛІТЕРАТУРА

1. Біблія перекладена дітям старшого віку// За ред. Дестуніс С. - С. – Петербург, Друкарський двір, 1991.- 707 с.
2. Домантовець В. Псалми Давидові в поетичних творах Т. Шевченка// Дивослово.-1997.- №3.-С.9 - 13.
3. Забужко О. Шевченків міф України і спроба філософського аналізу // Слово і час.-1997.- № 3.- С. 4-8.
4. Єфименко А. История украинского народа. - К., Либідь, 1990.- 237 с.
5. Костенко Л. Вибране. -К., Дніпро, 1989.- 559 с.
6. Міріджанян Л. Як народжувалася перлина // Вітчизна. - 1989.- № 3.- С.172-175.
7. Сулима В. Милістю божою "Давидові псалми" Ліни Костенко // Урок української. - 2000.- № 2.- С. 36- 37.
8. Шевченко Т. Кобзар. - К., Просвіта, 1999.- 343 с.
9. Яценко М. Історія української літератури 19 ст.: У 3-х кн. - Кн. 1. - К., Либідь, 1996.- С.268.